

Dr hab. Michał Bilewicz, Prof. UW
Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego

Recenzja pracy doktorskiej mgr Julii Dunaj p.t. „Postawy młodzieży pogranicza wobec rówieśników z zagranicy. Polsko-rosyjskie wymiany szkolne w świetle teorii kontaktu Gordona W. Allporta” pod kierunkiem prof. Krzysztofa Podemskiego i dr Macieja Kokocińskiego

Przedmiotem niniejszej recenzji jest szczegółowa ocena, czy rozprawa doktorska „Postawy młodzieży pogranicza wobec rówieśników z zagranicy. Polsko-rosyjskie wymiany szkolne w świetle teorii kontaktu Gordona W. Allporta” autorstwa mgr Julii Dunaj stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego i wykazuje ogólną wiedzę teoretyczną kandydatki w dyscyplinie naukowej socjologii, a także czy autorka wykazała się umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

1. Ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną osoby ubiegającej się o nadanie stopnia doktora w określonej dyscyplinie.

Przedstawiona do recenzji rozprawa jest dość nietypowym podejściem do badań hipotezy kontaktu. W rzeczywistości jest to pogłębiona analiza socjologiczna wymian uczniowskich na pograniczu polsko-rosyjskim, w której hipoteza kontaktu jest tylko jedną z koncepcji teoretycznych wykorzystanych do uzasadnienia podjętego zamierzenia badawczego.

Rozprawa prezentuje obszerną i kompleksową analizę zagadnień związanych z postawami, uprzedzeniami, stereotypami oraz pograniczem, jako kategorią badawczą. Autorka systematycznie porządkuje i omawia teoretyczne podstawy tych zagadnień, znajdujących się na pograniczu dyscyplin: psychologii, socjologii, politologii i pedagogiki.

W rozdziale pierwszym autorka koncentruje się na postawach, jako centralnym zagadnieniu zarówno psychologii społecznej, jak i socjologii. Przedstawia ramy pojęciowe dotyczące postawy, w tym cechy i komponenty postaw oraz mechanizmy ich tworzenia i przyswajania. Jeśli czegoś brakowało mi w tej części, to refleksji nad utajonymi postawami i dyskretnymi sposobami pomiaru postaw (np. opartymi na procesach poznawczych czy reakcjach fizjologicznych), które dziś stanowią lwią część badań nad postawami.

W kolejnych podrozdziałach autorka skupia się na uprzedzeniach jako specyficznej klasie postaw oraz na stereotypach. W przekonujący sposób analizuje hipotezę kontaktu z perspektywy teorii Gordona Allporta, a także omawia rolę lęku i generalizacji efektu kontaktu. W tej części autorka wykazała się bardzo dużą erudycją i znajomością literatury psychologicznej – a zatem spoza dyscypliny, którą na co dzień się zajmuje. Zdarzyły się tu nieznaczące błędy (np. pomylenie imion Hodsona i Hewstone'a), ale część ta napisana jest w sposób bardzo przekonujący. Jedynym dostrzeżonym przeze mnie niedostatkiem tej części rozprawy jest brak omówienia efektów pozytywnego i negatywnego kontaktu (choćby prace Marka Rubina, Sylvie Graf czy Stefanii Paolini) oraz efektów kontaktu rozszerzonego (wpływ kontaktu międzygrupowego bliskich i znajomych danej osoby na jej postawy). Są to chyba dwa najważniejsze obecnie kierunki badań nad kontaktem.

Rozdział drugi wprowadza czytelnika w zagadnienie pogranicza jako kategorii badawczej. Autorka przedstawia różne koncepcje pogranicza w naukach społecznych,

zwracając uwagę na transgraniczny charakter wielu zjawisk społecznych. Przez to podejście praca wyróżnia się na tle innych badań dotyczących kontaktu międzygrupowego, które zwykle ignorują kwestie rzeczywistego kontekstu geograficznego. W rozdziale trzecim autorka przenosi analizę na obszar pogranicza jako środowiska uspołecznienia. Skupia się na tożsamości pogranicza oraz socjalizacji i kształtowaniu postaw młodzieży na tym obszarze. Ważnym punktem jest również omówienie współczesnej młodzieży jako kategorii badawczej, ze szczególnym uwzględnieniem „globalnego nastolatka”. Autorka podkreśla wartość edukacji międzykulturowej oraz wymian młodzieżowych jako narzędzi budowania porozumienia i tolerancji. Choć nie jestem ekspertem w tym zakresie, to uważam części pracy dotyczące pogranicza i socjalizacji za dobrze napisane i podsumowujące aktualny stan wiedzy w tym obszarze. Zdarzają się w tej części zdania niezbyt fortunne (np. „Z rozwojem państwowości granice coraz więcej zyskiwały funkcje formalne, zaczęły być określane na mapach i w przestrzeni”), jednak i tak od strony językowej praca napisana jest bardzo dobrze, szczególnie biorąc pod uwagę fakt, że język polski nie jest rodzimym językiem autorki.

Najciekawsze dla mnie rozdziały to te, w których autorka skupia się na granicy Polski i Kaliningradu, jako środowisku społecznym, analizując przeszłość i teraźniejszość tego regionu. Przedstawia rys historyczny oraz uwarunkowania funkcjonowania obwodu kaliningradzkiego. Za szczególnie wartościową uważam część pracy, w której autorka omawia polskie i rosyjskie badania dotyczące zmian tożsamości mieszkańców Kaliningradu, wskazując na silną identyfikację lokalną mieszkańców tego regionu (w przeciwieństwie do identyfikacji rosyjskiej) i wzrastające zainteresowanie przeszłością miejsca. Warto byłoby to zapewne odnieść do analogicznych badań prowadzonych w innych miejscach, które zmieniły w fundamentalny sposób swój skład etniczny (por. np. badania omówione w „Psychologii Miejsca” Marii Lewickiej).

W kolejnych podrozdziałach autorka omawia programy współpracy przygranicznej pomiędzy Polską a Rosją oraz wymiany młodzieżowe między tymi regionami. Warto podkreślić, że autorka bacznie analizuje przenikalność granicy i zasady jej przekraczania, opierając się na bardzo bogatej polskiej i rosyjskiej literaturze przedmiotu. Na koniec, autorka porusza kwestie stosunków i stereotypów istniejących na pograniczu polsko-rosyjskim, co stanowi bezpośrednią inspirację podjętych przez nią badań.

Praca charakteryzuje się starannym opracowaniem i solidnym zapleczem teoretycznym. Autorka prezentuje rzetelną analizę omawianych zagadnień, która umożliwia czytelnikowi zrozumienie złożoności tematu. Struktura pracy, zgodna z zasadami naukowymi, ułatwia nawigację po poszczególnych rozdziałach, a liczne odwołania do literatury przedmiotu wskazują na gruntowną wiedzę autorki. Warto jednak zauważyć, że przy omawianiu niektórych zagadnień można byłoby bardziej uwzględnić najnowsze badania i podejścia teoretyczne.

Podsumowując, teoretyczna część rozprawy jest starannie opracowana, prezentuje wnikliwą analizę zagadnień postaw, uprzedzeń, stereotypów i pogranicza. Część teoretyczna recenzowanej rozprawy może być więc cennym źródłem dla osób zainteresowanych psychologią społeczną, socjologią, a w szczególności nad specyfiką Kaliningradu i polsko-rosyjskim pograniczem. Uważam więc, że rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną mgr Julii Dunaj.

2. Ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska wykazuje umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej przez osobę ubiegającą się o nadanie stopnia doktora.

Część empiryczna pracy obejmuje opis dość nietypowego przedsięwzięcia badawczego, które obejmuje szereg wywiadów, badań ankietowych (analizowanych w modelu pretest-posttest) i obserwacji uczestniczących. Celem tego przedsięwzięcia była odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu wymiany młodzieży przyczyniają się do zmiany postaw i jak stają się one narzędziem socjalizacji młodzieży po obu stronach granicy.

Opis metodologii prowadzonych badań był bardzo obszerny i obejmował dużo rozważań z zakresu metodologii nauki, zaś nieco brakowało klarownych i prosto podanych informacji na temat specyficznych metod stosowanych w przeprowadzonym badaniu. Część z tych informacji była dość niejasna. Autorka pisze: „Dobór uczestników odbył się w dwa etapy. Najpierw zastosowano dobór celowy (warunkiem znalezienia się w próbie było uczestnictwo w wymianie), a następnie losowo (zaproszeni do wywiadu byli osoby które mieli czas wolny)”. Abstrahując od językowych błędów w tym fragmencie, trudno ustalić, w jakim sensie faktycznie mamy tu do czynienia z doborem losowym. Odnoszę wrażenie, że sama autorka nie do końca miała tego świadomość.

W badaniu ilościowym zastosowano dość prosty plan badawczy, w którym badani (młodzi Polacy i Rosjanie) wypełniali dwukrotnie ten sam kwestionariusz zawierający wskaźniki dystansu społecznego. Wyniki tego badania przeanalizowano (poprawnie) z użyciem testów *t*-studenta dla prób zależnych. Szkoda, że w badaniu nie wykorzystano zmiennych utworzonych w oparciu o wyniki badań jakościowych (np. mierząc dostrzeganie podobieństwa czy poczucie lęku), co pozwoliłoby odpowiedzieć na pytanie, co odpowiada za zmianę postaw w wyniku wymian studenckich. Pewną słabością badania była mała próba (32 Polaków i 29 Rosjan), co wpływa niekorzystnie na moc statystyczną przeprowadzonych analiz. Otrzymane efekty w wypadku Rosjan i Polaków były jednak bardzo silne (jeśli chodzi o akceptację

przyjaciół i kolegów Rosjan oraz Polaków), co pozwoliło wykazać efektywność wymian. Brak efektów (w próbie polskiej) w wypadku akceptacji Rosjan jako sąsiadów czy uczniów tej samej szkoły mógł jednak wynikać ze zbyt małej próby oraz z faktu, że już przed wymianami akceptacja była na bardzo wysokim poziomie (powyżej 4.5 na skali od 1 do 5), co mogło powodować efekt sufitowy: postawy nie mogły już ulec dalszej poprawie. Trudno jednak ocenić, czy rzeczywiście tak było, gdyż autorka nie podała odchyłeń standardowych mierzonych zmiennych. Standardem w raportowaniu wyników analiz statystycznych powinno być dodawanie odchylenia standardowego do każdej raportowanej średniej statystycznej. Tego w analizie zabrakło.

Jakościowa część analiz była przeprowadzona znacznie lepiej – autorka sensownie pogrupowała fragmenty wypowiedzi w konkretne wątki tematyczne, co pozwoliło prowadzić argumentację w oparciu o dobrze dobrane słowa uczestników wymian (uczniów i nauczycieli z obu państw). Trochę brakowało wykorzystania teorii, która tak obszernie była przedstawiona w pierwszej części pracy – spodziewałbym się tam więcej odwołań do literatury, również polemicznych.

Podsumowując, doktorantka posiada umiejętności samodzielnego prowadzenia pracy naukowej – choć popełnia w niej trochę błędów i, w wypadku badań ilościowych, powinna popracować nad warsztatem naukowym.

3. Ocena wraz z uzasadnieniem, czy rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego.

Ogólnie moja pozytywna ocena tej pracy wynika głównie z faktu, że mamy tu do czynienia z bardzo doniosłym opisem rzeczywistości społecznej, która uległa kolosalnej zmianie na przestrzeni ostatnich lat. Z wielkim zaciekawieniem czytałem wypowiedzi polskich

i rosyjskich uczniów oraz ich interpretacje przedstawione przez doktorantkę, gdy dotyczyły one różnic kulturowych, wzajemnego postrzegania, lęków i podobieństw. Pozwala to zrozumieć, do czego doszło pomiędzy Polakami a Rosjanami po inwazji wojsk Federacji Rosyjskiej na Ukrainę; skąd taka skala poparcia dla działań wojennych w Rosji, ale też jaki jest potencjał Kaliningradu jako potencjalnego pomostu pomiędzy Rosją a Zachodem. Pod tym względem uważam pracę za niezwykle oryginalną.

Z punktu widzenia teorii kontaktu międzygrupowego, bardzo ciekawa wydała mi się obserwacja, że wymiany studenckie w znaczący sposób zmieniają postawy w regionie, w którym kontakty są w gruncie rzeczy bardzo częste. Autorka przedstawia liczne wypowiedzi uczestników wymian na poparcie tezy, że Rosjanie do Polski przyjeżdżają bardzo często w ramach małego ruchu granicznego, robiąc w Polsce głównie zakupy, odwiedzając aquaparki i miejsca o charakterze komercyjnym. Potwierdza to hipotezę Hewstone'a, że kontakt musi być „jakościowy”, a nie „ilościowy”. Dopiero pogłębienie kontaktu międzygrupowego (w tym wypadku: wspólne odwiedzanie muzeów, wędrowki górskie, czas spędzony na rozmowach) przyczynia się do zmiany postaw – nawet w sytuacjach, gdy do codziennych kontaktów dochodziło już wcześniej, jednak miały one raczej powierzchowny charakter. Praca pokazuje więc, że wymiany uczniowskie mają sens również w miejscach, gdzie kontakt jest całkiem powszechny. Pokazuje też, że kontakty o charakterze wyłącznie komercyjnym mogą w gruncie rzeczy zniekształcać postrzeganie międzygrupowe („skojarzenia z Polską to głównie sklepy i zakupy”, mówi jedna z uczennic rosyjskich, a jej wypowiedź jest zbieżna ze słowami innych uczestników wymian).

Autorka wykazuje też kolosalną rolę odkrywania podobieństw w sytuacji, gdy obie strony raczej spodziewały się sporych różnic kulturowych. Co więcej – i co nie było dotąd

przedmiotem zainteresowań badaczy kontaktu – Julia Dunaj omówiła rolę takich wymian w zmianie zachowań i norm kulturowych. Dopiero przeczytanie tego fragmentu pracy uświadomiło mi, po co w części teoretycznej tak dużo uwagi poświęcono kwestiom socjalizacji. Okazuje się bowiem, że w wyniku wymian nie tylko dochodzi do zwiększenia postrzeganego podobieństwa obu uczestniczących grup, ale też do zwiększenia obiektywnego podobieństwa – Rosjanie przyjmują pewne standardy kulturowe młodzieży polskiej (np. rozmaite reguły codziennej uprzejmości, zachowania wobec kobiet, osób starszych, itp.). Bardzo ciekaw byłbym dalszych pogłębionych badań tego zjawiska.

Podsumowując: pomimo wymienionych wcześniej mankamentów, przedstawiona do oceny rozprawa doktorska prezentuje ogólną wiedzę teoretyczną, wykazuje umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej oraz stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Stąd moja pozytywna ocena przedstawionej pracy i rekomendacja dopuszczenia doktorantki do dalszych etapów postępowania o nadanie stopnia doktora.

M. Bilewicz